

het Luther effect

een cultuurhistorische analyse

Willem Bloem

Als je probeert te begrijpen hoe het mogelijk was dat een monnik de christelijke wereld in Europa zo op zijn kop heeft gezet dat er nu, 500 jaar later, een half miljard mensen naar de door de Reformatie geïnspireerde kerken gaan, is het noodzakelijk om de omstandigheden te kennen waaronder dat toen plaatsvond.

Bij de omslag

Voor de boekomslog heb ik gekozen voor een schilderij van de Sint Pieter uit 1630 van Viviano Codazzi (1606-1670) dat te bezichtigen is in het Museo del Prado in Madrid. (De twee klokkentorens op het schilderij zijn later van het gebouw verwijderd.)

Toen Luther in 1511 Rome bezocht was de bouw van dit gigantische project pas in het beginstadium. Paus Julius II had in 1506 Bramante opdracht gegeven om over en rondom de oude kerk uit 300 na Chr. de nieuwe Sint Pieter boven het graf van de Heilige Petrus te bouwen. Tijdens de bouw van de nieuwe kerk werd de oude afgebroken.

De afbeelding op de boekomslog is symbolisch van aard. De aflatenhandel was een middel om de financiën bij elkaar te brengen om de Sint Pieter af te bouwen en daarmee het begin van de strijd tussen Luther en Rome.

© juli 2013 W.M.J.C. Bloem, Oostwoud. Alle rechten voorbehouden.

Proloog

Geloof en macht

‘Uiteindelijk vond men elkaar in 1555 bij de vrede van Augsburg in de compromisformule: die het land regeert, diens godsdienst telt.’ Spontaan wilde ik zeggen: ‘cuius regio, eius religio.’ Maar als enige Nederlander in het Duitse gezelschap dat werd rondgeleid door een jonge, enthousiaste gids leek me dat niet gepast.

Het moment staat me nog helder voor de geest. Ik was met mijn vrouw op vakantie in het oosten van Duitsland. De vakantieform die wij gekozen hadden was een bijzondere. Connie wilde graag een kanotocht maken vanaf de Tsjechische grens de rivier de Elbe af, tot het 325 km verder gelegen Magdeburg. Dat sprak me aan, want op dit traject liggen zeer interessante steden die ik graag wilde bezoeken. Terwijl Connie de waterweg nam reed ik met de auto naar een volgende camping en had ruimschoots de tijd voor regionale stadsverkenningen. Soms lieten we de kano een dag op de camping en bezochten we samen steden als Dresden en Leipzig.

Maar die dag in Torgau was ik alleen. Het was warm, meer dan 30 graden en het doel was een bezoek aan de tentoonstelling *Glaube und Macht*, met de subtitel: *Sachsen im Europa der Reformationszeit*. Aan de rand van het plaatsje steekt het kasteel Hartenfels, waar de tentoonstelling gehouden werd, hoog boven alles uit. Het kasteel is rondom een grote binnenplaats gebouwd en bereik je via een door een deel van het gebouw overdekte poort. Geïntegreerd in het gebouw, alsof

men er in 1544 nog niet helemaal mee naar buiten durfde, is de slotkapel die door Martin Luther persoonlijk is ingewijd. Het is een unieke kerk, omdat het de eerste is die is gebouwd en ingericht voor evangelische kerkdiensten en daarmee een van de belangrijkste getuigenissen van de Reformatie in Sachsen.

Het was buitengewoon interessant in die kapel rond te lopen, in de ruimte waar Luther trots op moet zijn geweest. Ik kon me zo goed voorstellen wat het bijna vijf eeuwen geleden voor de Lutheranen moet hebben betekend: een eigen authentieke evangelische kerk, een parel op de kroon van de Reformatie. Tegelijkertijd realiseerde ik me dat de kapel niet veel meer was dan een sober ingerichte ruimte. Zo kenmerkend voor de meeste protestantse kerken.

Nog maar enkele maanden daarvoor waren we in Toscane, waar elke kerk een uitbundige uiting is van het rijke roomse leven van de Middeleeuwen en de Renaissance. Als katholiek ben je opgevoed met het idee dat pracht en praal ter verheerlijking van Christus zijn, terwijl de Reformatie juist de directe, persoonlijke relatie met God centraal stelt.

Cuius regio, eius religio. Toen ik enige tijd cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit studeerde, had ik die uitkomst van de vrede van Augsburg al als bijzonder ervaren. Ik herinner me dat ik hem wel eens gebruikte in discussies over geloof, of liever gezegd over kerkelijkheid. Ik zei dan: 'Stel, jij zou in Amsterdam geboren zijn, je ouders waren niet kerkelijk, noch gelovig, je zou niet naar een katholieke school zijn gegaan, niet door paters zijn geschoold, niet aan een katholieke

universiteit hebben gestudeerd, hoe groot zou dan de kans zijn dat je katholiek was geworden?’ Deze wel haast retorische vraag in verband brengen met de uitkomst van de vrede van Augsburg is wellicht relevant, maar het oorzakelijk verband is tegengesteld. Het ontstaan in de 16^e eeuw van de lutherse, evangelische en hervormde kerken buiten de rooms-katholieke, was juist het stelling nemen tegen de gebruikelijke gang van zaken, tegen de macht van Karel V en Rome. Het initiatief lag bij de eerwaarde pater Martinus Luther, doctor in de letteren en de Heilige Godgeleerdheid, die afstand nam, standvastig bleef en uit de katholieke kerk werd gezet.

Na afloop van de rondleiding in kasteel Hartenfels realiseerde ik me dat ik eigenlijk nauwelijks iets wist van wat zich door de eeuwen heen had afgespeeld. De laatste jaren had ik weliswaar met meer dan normale interesse bepaalde kerken in Amsterdam bezocht, maar dat was meer om de gebouwen zelf. Hoe zijn ze tot stand gekomen? Waar kwam het geld vandaan om die imposante bouwwerken te realiseren? Hoe heeft men het probleem van de zachte ondergrond voor deze kolossale gebouwen opgelost? Bestond het heien al en hoe deed men dat toen? Dit soort vragen fascineerden mij. Bij mijn bezoeken aan de Oude kerk, de Nieuwe kerk, de Westerkerk en de nieuwe St.Nicolaaskerk trof ik vier in totaal verschillende gebouwen aan met

één gemeenschappelijke noemer: de Reformatie.

Opvallend detail bij mijn bezoek aan de Oude kerk vond ik de tekst op het koorhek uit 1681, die herinnert aan de Alteratie (verandering in de regering van Amsterdam door de calvinisten op 26 mei 1578) en luidt:

*'t Misbruyk in Godes kerck allengskens ingebracht,
is hier weer afgedaen in 't jaer zeventich acht.'*

Daartegenover staat een tekst in een zijkapel van de nieuwe St. Nicolaaskerk. De kapel is toegewijd aan de Martelaren van Gorkum, een groep van 19 monniken die tijdens de Reformatie in Gorkum gevangen werden genomen en vervolgens in Den Briel werden opgehangen. De tekst luidt:

*'Heilige martelaren van Gorkum bidt voor ons en
voor de onkatholieken van Nederland.'*

Het onderwerp vond ik interessant, maar bracht me toen nog niet tot verdere verdieping. In Torgau realiseerde ik me wat ik zo boeiend aan de Reformatie vond. Enerzijds het lef van Luther en na hem zo vele anderen, die zich durfden uit te spreken en er naar te handelen en anderzijds de macht van de politiek die 40 jaar later bepaalde dat je in het gebied waar je woonde maar beter de godsdienst van de landsheer moest volgen, anders zat er niets anders op dan acuut te verhuizen.

De tentoonstelling *Geloof en Macht* in Torgau liet er geen twijfel over bestaan dat macht gebroken kan worden. Maar toonde ook aan dat macht na enige tijd, weliswaar onder aangepaste omstandigheden, in dezelfde arrogante vorm weer terugkeert.

Lutherstadt Wittenberg

Op de route naar Magdeburg was onze volgende verblijfplaats Wittenberg. Op alle borden die ons daar naartoe leidden aangekondigd als Lutherstadt Wittenberg. Dat bleek niet overdreven, want de stad staat volledig in het teken van Luther en de Reformatie. Het is ook de stad die graag in herinnering

brengt dat onder keurvorst Frederik III, ook wel Frederik de Wijze genoemd, Wittenberg residentie-stad werd en tot grote bloei kwam. Zo werd in 1492 begonnen aan de bouw van het residentieslot en de daaraan gekoppelde slotkerk en werd in 1502 de universiteit gesticht. Deze speelde al snel een belangrijke rol in de ontwikkeling van het geestelijk leven in Europa door de werken van de aan de universiteit verbonden professoren Martin Luther en Philipp Melanchthon.

Bij het bezoek aan de slotkerk valt onmiddellijk de grote *Thesentür* op. Twee donkere, bronzen open-slaande deuren waarop in het Latijn de 95 stellingen van Luther zijn aangebracht. Op 31 oktober 1517 spijkerde Luther de stellingen op de deur van de slotkapel in Wittenberg. 'Nee', zei de gids die me rondleidde in Torgau, 'dat is een verhaal om de boodschap simpel te houden. Nergens ligt dat vast. Wat wel op die datum is gebeurd is het volgende: Luther had als hoogleraar de stellingen bedoeld als grondslag voor een wetenschappelijk debat. Hij stuurde deze stellingen naar Albrecht von Brandenburg, de aartsbisschop van zijn gebied. Luther had de intentie met de inbreng van de stellingen een bijdrage te leveren aan een academisch dispuut over een aantal interne wijzigingen van de rooms-katholieke leer. De stellingen waren bovendien in het Latijn geschreven. Als er sprake zou zijn geweest van een protestactie die wereldkundig gemaakt moest worden, had Luther wel direct voor de Duitse taal gekozen', was haar uitgesproken mening.

De stellingen hadden betrekking op het pauselijke gezag maar waren bovenal heel concreet gericht tegen de geldigheid van het kopen van aflaten met

schriftelijke bewijzen en de daarop vermelde strafvermindering in het hiernamaals. De Aartsbisschop had in opdracht van paus Leo X predikers op pad gestuurd om aflaten te verkopen. Naarmate je meer betaalde kon je na je dood de tijd in het vagevuur, of louteringsvuur zoals het ook wordt genoemd, bekorten. En dat gold niet alleen voor jezelf, want er waren ook aflaten te koop waarmee de vagevuurtijd van gestorven dierbaren kon worden verminderd.

De opbrengst was bestemd voor de bouw van de St. Pieter in Rome. Von Brandenburg, aartsbisschop van Magdeburg had grote schulden omdat hij de bisdommen Halberstadt en Mainz had gekocht. Met de paus was hij overeengekomen dat de helft van de opbrengst van de aflatenhandel gebruikt zou worden om zijn schulden af te lossen. Zijn persoonlijke belang bij een geslaagde actie was dus erg groot. De aartsbisschop was begrijpelijkerwijs niet erg ingenomen met de stellingen van Luther en het dispuut daarover. Maar zijn academische omgeving zag de dwaling van de kerk wel degelijk. 'Hoe is het anders mogelijk dat de stellingen van Luther binnen de kortste keren algemeen bekend raakten?' vroeg mijn gids in Torgau zich af. Ze was ervan overtuigd dat Luther absoluut niet de intentie had de knuppel in het hoenderhok te gooien, maar oprecht zocht naar een oplossing voor problemen binnen de rooms-katholieke kerk.

Samen met mijn vrouw heb ik een aantal uren in Wittenberg rondgewandeld en na afloop was ik blij dat ik de hele volgende dag nog de tijd had voor een uitgebreide rondgang. Mijn keuze viel op de slotkerk, de stadskerk St. Mariën en het Lutherhuis. De slotkerk is een zeer fraaie kerk die aan het eind van de 19^e eeuw grondig is gerestaureerd nadat hij

in het begin van die eeuw, in de oorlog tegen Napoleon, volledig was verwoest. Het is een soort kerk die je bij binnenkomst onmiddellijk imponeert en ondanks de vele toeristen heerst er een serene atmosfeer. Onder de fraaie preekstoel markeert een sokkel van steen de plaats waar Luther vier dagen na zijn dood, op 22 februari 1546 is begraven. Aan de binnenkant van de *Thesentür* hangt een kopie van de stellingen zoals Luther die oorspronkelijk in het Latijn had opgeschreven. Maar vroeger werd een kopie gemaakt door de tekst zo nauwkeurig mogelijk over te schrijven. Op deze kopie bleken echter maar 87 van de 95 stellingen voor te komen. Toen ik in de kerk aan de koster vroeg hoe dat mogelijk was, vertelde hij me dat de kopiïst er per ongeluk een paar had overgeslagen en daarom niet verder dan 87 was gekomen! Voor anderhalve euro heb ik van hem een boekje gekocht waar ze alle 95 in het Duits in staan.

Als je naar de stadskerk loopt passeer je een groot plein met in het midden het stadhuis met daarvoor twee grote standbeelden van Luther en van Melanchthon. Boven de ingang van het stadhuis staat in gotische letters een tekst die meer betekent dan op het eerste gezicht lijkt:

‘Vrees God. Houd de overheid in ere. Iedereen is de overheid tot onderdaan. De overheid is de dienaar Gods.’

Ik kom daar later op terug.

De stadskerk St. Mariën heeft een 300-jarige bouwgeschiedenis, die in 1280 is begonnen met de bouw van een houten Mariakapel. De entree en het voorportaal zijn monumentaal en steken wat schrill af tegen de kille kerkruimte. Dat wordt grotendeels veroorzaakt door de lange rijen zitbanken die

lichtgroen zijn geschilderd. Naar mijn idee een niet zo geslaagde actie om een oude, historische omgeving op deze wijze van een eigentijds interieur te voorzien. Uit de periode voor de Reformatie zijn weinig kunstwerken overgebleven. De beelden zijn in 1522 verwijderd en de oorspronkelijke houten preekstoel, die door Luther werd gebruikt, is verplaatst naar het Lutherhuis. Uit latere tijd is er echter genoeg interessants te bezichtigen. Wat mij zeer aansprak was het reformatorisch altaar, dat sinds 1547 zijn plaats in de koorruimte heeft. Het altaar bestaat uit een vierluik van Lucas Cranach der Ältere, dat de beginselen van het evangelische gemeenschapsleven en de reformatorische kerkbegrippen uitbeeldt. Zeer aansprekend en fraai is de onderste van de vier schilderijen waarin Cranach aan een zijde Luther afbeeldt op de preekstoel, voordragend uit de Bijbel. In het midden is Christus aan het kruis afgebeeld en aan de andere kant van het schilderij zitten en staan de gelovigen bijeen, de boodschap van Luther vertalend:

‘Alleen via de Bijbel maakt God zich kenbaar aan de mens.’

Aardige bijkomstigheid is dat onder de afgebeelde gelovigen ook de echtgenote van Luther, Katharina von Bora, met een van hun kinderen voorkomt, evenals Cranach zelf.

Luther was sinds 1514 als predikant aan deze kerk verbonden. Dat is interessant omdat hij als rooms-katholiek priester in deze kerk zo'n drie jaren zelf de H. Mis heeft gelezen voordat de omslag van de Reformatie kwam.

Dat brengt mij bij mijn bezoek aan het Lutherhuis. Via een ommuurde hof met een bronzen beeld van

Katharina von Bora bereikte ik het immens groot huis met een heuse toren. Hier heeft Luther gewoond vanaf het moment dat hij zich in 1508 in Wittenberg vestigde, tot aan zijn dood 38 jaar later. Het huis is nu een museum, waarin een biografische rondgang door het leven van Luther gemaakt kan worden. Tijdens deze urenlange rondgang kreeg ik een aardig beeld van Luthers leven, zijn werk en de historische betekenis daarvan. Ik nam mij toen voor antwoord te gaan zoeken op de vragen die tijdens de rondgang waren ontstaan. En dat waren er nogal wat.

Terug in Nederland heeft het geleid tot een gestructureerde opzet van een project dat gaandeweg de contouren van 'het Luther effect' kreeg. In de praktijk hield dit in dat ik uitgebreide informatie ben gaan verzamelen over de Reformatie, over Luther en zijn achtergronden, over zijn tijdgenoten, over de politieke situatie, de Rooms-katholieke kerk van toen en alles wat me verder relevant voorkwam. Oude studieboeken van de Open Universiteit en de literatuurverwijzingen daarin kwamen goed van pas. Na ruim twee jaar van studie en uitzoekerij heb ik het resultaat in boekvorm (oplage 12 exemplaren) laten printen en aan een aantal vrienden laten lezen. Daarmee was 'het Luther effect' voor mij afgesloten. Toen ik echter enige tijd geleden een reeks colleges over Augustinus aan de UvA volgde, leidde dat tot een aanvullend inzicht. Ik werd me bewust van de belangrijke invloed die deze kerkvader op Luther en daarmee op de Reformatie heeft gehad. Zodanig zelfs dat ik aangespoord werd me in die relatie verder te verdiepen. Het resultaat daarvan heb ik naast een aantal nieuwe inzichten verwerkt in een nieuwe versie van 'het Luther effect'.

Het Luther effect

Inleiding

Als je probeert te begrijpen hoe het mogelijk was dat een monnik de christelijke wereld in Europa zo op zijn kop heeft gezet dat er nu, 500 jaar later, een half miljard mensen naar de door de Reformatie geïnspireerde kerken gaan, is het noodzakelijk om de omstandigheden te kennen waaronder dat toen plaatsvond.

Het conflict ging niet over wel of niet in God geloven; dat stond niet ter discussie. Maar waarover dan wel? Wellicht is het meest simpele antwoord op die vraag: 'de geloofsbeleving zelf en de wijze waarop de kerk en in het bijzonder de hogere geestelijkheid daar in hun gedrag uiting aan gaven.'

Maar waarom waren de omstandigheden zo explosief? Waarom kwam men er niet op een 'christelijke' manier uit en leidden de geschillen tot een religieuze revolutie? Hoe kon het gebeuren dat de Reformatie in de loop van de zestiende eeuw steeds breder gedragen werd? Er naast Luther nogal wat 'voormannen' hun eigen gelijk zodanig wisten uit te dragen dat er vele nieuwe christelijke stromingen ontstonden? Stromingen die elkaar op leven en dood bestreden om details die in onze ogen volstrekt onbegrijpelijk zijn. En waarom was het nu juist Luther die als eerste effectvol was in zijn strijd om de misstanden in de kerk aan de kaak te stellen?

De voedingsbodem voor al deze ontwikkelingen was wellicht de tijdgeest:

de Renaissance met al zijn verschillende uitingen, waarvan de mondig wordende mens in de bovenlaag van de bevolking de belangrijkste factor was.

In 'het Luther effect' ben ik omwille van de chronologie eerst ingegaan op de omstandigheden: hoe zag de wereld er rond 1517 uit op politiek, cultureel, sociaal en economisch gebied. Daarna heb ik Luthers levensomstandigheden, zijn religieuze overwegingen en zijn strijd met Rome en Karel V beschreven. Vervolgens krijgen de invloeden van derden op het gedachtegoed van Luther en de hervormingen de aandacht. De analyse van het geheel leidt tot een heldere conclusie. Tot slot ga ik aanvullend nog in op de verhoudingen tussen de Rooms-katholieke kerk en de lutheranen zoals deze nu na 500 jaar geworden zijn.

Hoe zag de wereld er rond 1517 uit

Algemeen

Als je probeert je een voorstelling te maken van het leven en het bestaan in het begin van de 16^e eeuw blijkt dat geen eenvoudige opgave. Vrijwel alles wat wij nu normaal vinden was er niet. Geen elektriciteit, sanitaire voorzieningen, gas of stromend water. Het leven was hard in alle opzichten en volledig gericht op de strijd om het bestaan. Communicatiemiddelen bestonden niet. Het was een wereld met niets van wat wij nu gewend zijn. Stel je voor een wereld zonder kranten. In een column in *de Volkskrant* vertelt Remco Campert over een verblijf in een Antwerps hotel. Hij krijgt daar 's morgens bij het ontbijt tot zijn verrassing de beschikking over een reeks van nationale en internationale kranten en dat levert het commentaar: 'Er gaat niets boven een shot van drukletters als je de dag begint.' Zo zit dat er bij ons ingebakken. Een leven helemaal zonder gedrukte tekst is niet voor te stellen!

Volstrekt zonder berichtgeving of communicatie was men nu ook weer niet, want in een woongemeenschap gebeurt wel eens wat waarover men onderling praat. En verder gebeurde er in ieders leven elke dag wel iets dat aanleiding was voor een mededeling of een onderwerp voor een kort gesprek. Kooplieden, rondreizende artiesten, gezanten van bisschoppen en het openbare gezag zorgden voor externe berichtgeving voor zover men daar deelgenoot van werd.

De kerkdiensten waren in het Latijn en de zondagse preek was afhankelijk van de intentie van de predikant. De onderwerpen varieerden van preken

over het Ave Maria, de Tien Geboden, de laatste woorden van Jezus aan het kruis tot de zeven hoofdzonden. En natuurlijk waren er regelmatig bedelpreken. De kerk diende zich aan als de enige instantie via wie het eeuwige heil te bereiken was. Het hiernamaals speelde een cruciale rol in de belevingswereld van de late middeleeuwen. Heel begrijpelijk in een situatie waarin de dood constant op de loer lag. Ziek worden betekende direct dat je in de gevarenzone terecht kwam. De pest sloeg nog steeds wreed toe en zorgde telkens voor grote aantallen slachtoffers.

Meer dan 90% van de bevolking kon lezen noch schrijven. De kinderen van de notabelen uit het dorp of de stad kregen les van een leraar die zich had bekwaamd in het Latijn. Latijn was de universele taal van de intellectuele stand. Studieboeken waren er nauwelijks. Bij gebrek aan boeken lieten de docenten de leerlingen doorgaans Donatus uit het hoofd leren en zo zijn teksten bestuderen, waardoor het vermogen van leerlingen werd aangescherpt om de grammaticale regels te kunnen toepassen.

Bron: De eeuw van de familie Platter 1499-1628 van Emmanuel le Roy Ladurie.

Boeken van Aelius Donatus op basis waarvan gedoceerd werd: *Ars minor*: een beknopte Latijnse schoolgrammatica voor beginners, in de vorm van een repetitorium, met vraag en antwoord, gevolgd door *Ars maior* of *Ars secunda* voor gevorderden.

Lezen en schrijven waren twee los van elkaar staande disciplines. Het heeft overigens nog tot de 18^e en plaatselijk zelfs tot de 19^e eeuw geduurd voordat in het onderwijs het lezen en schrijven geïntegreerd werd. Niet onlogisch eigenlijk. In een wereld waarin communicatie voor de massa

onbekend is, is het schrijven het meest interessant voor diegenen die wat te melden hebben. Het kunnen lezen is kennisnemen van wat er wordt gemeld en dat is al heel praktisch om te beheersen. Anders gezegd, Luther moest kunnen schrijven om zijn verhalen kwijt te kunnen, de massa hoefde alleen te kunnen lezen (of te worden voorgelezen) om daar kennis van te nemen.

Er was in brede zin sprake van algemene onwetendheid, waarachter tegelijkertijd een grote mate van praktische kennis en vaardigheid schuilging bij de boeren en al degenen die betrokken waren bij de verschillende verschijningsvormen van de nijverheid. Vanuit ons ontwikkelingsniveau kun je niet anders dan vaststellen dat het leven in de praktijk uit niet veel meer bestond dan werken en slapen en de afleiding die men elkaar bezorgde.

De ontwikkeling van de boekdrukkunst, die in de loop van de 16^e eeuw ook breder werd toegepast in de Duitse taal, had een enorme invloed op de onwetendheid van de gewone man. Het is niet overdreven te zeggen dat vanaf het moment dat er gedrukt werd in de eigen taal het informatietijdperk is begonnen. Leren lezen in je eigen taal is natuurlijk vele malen eenvoudiger dan daarvoor eerst Donatus als tussenvorm te moeten doorstaan.

Luther zou in zijn tijd onmogelijk door zo velen zijn gelezen en geciteerd als zijn brede oeuvre niet in het Duits en andere regionale talen gepubliceerd was. Zijn boodschap zou de massa domweg niet hebben bereikt. Het lezen had ineens een praktische zin, leidde tot voorlezen, maar ook al gauw tot een bewustwording van de eigen situatie en dat had zo zijn consequenties.

De politieke landkaart

De politieke landkaart van Europa was in 50 jaar tijd door enkele weloverwogen huwelijken en een aantal kortstondige levens van de hoogste adel in 1517 redelijk overzichtelijk geworden. In Engeland had men te maken met Hendrik VIII en in Frankrijk met Frans I. Keizer Maximiliaan van Duitsland was in de nadagen van zijn leven. Hij heerste over Oostenrijk en Hongarije en zijn 17-jarige kleinzoon Karel V over de Nederlanden en Spanje.

Maximiliaan was weliswaar keizer van Duitsland, maar zijn zeggenschap was daar zeer beperkt omdat de macht er feitelijk in handen was van zeven keurvorsten die uit de hoge adel waren voortgekomen. Zij handelden geheel onafhankelijk van de keizer en bezaten de meeste soevereine rechten. Hoe machtig de positie van deze keurvorsten was blijkt o.a. bij de keuze van een nieuwe keizer. De grondwet van het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie bepaalde dat de keizer gekozen werd door de Duitse keurvorsten.

Italië bestond nog niet. Het gebied was verdeeld in kleine staatjes en de macht lag bij een aantal grote steden. In het zuiden was in die tijd sprake van een Spaanse kolonisatie en was Karel V dus aan de macht. De steden die in deze periode een leidende rol gingen spelen waren Florence, Milaan, Venetië en het Rome van de pausen. Lorenzo de Medici (Il Magnifico) was de mecenas achter de schitterende periode van de Hoogrenaissance in Florence. In Milaan had de familie Sforza, een geslacht van condottieri (legeraanvoerders) het heft in handen. De derde grote stad van Noord-Italië, Venetië, werd geregeerd door vooraanstaande koopmansfamilies. In Rome weerspiegelde de geest van de Renaissance zich in het beleid van de pausen: zowel in de